Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidő-rendszerben és a birtokos szerkezetben

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés[1]

A magyar nyelvtörténet vitatott kérdése, hogy milyen intenzitásúak lehettek az ősmagyar–ótörök nyelvi kapcsolatok. A válasz a magyar őstörténet rekonstruálása szempontjából is fontos. A mintegy 350 ótörök jövevényszó erős ótörök civilizációs, kulturális hatásról tanúskodik, ugyanakkor a török–magyar együttélésnek, az ebből fakadó kétnyelvűségnek nem bizonyítéka. A honfoglalás előtti magyarság egyes csoportjainak kétnyelvűségét az valószínűsítené, ha a magyar grammatikában, a magyar mondattanban is ki tudnánk mutatni ótörök hatást. A generatív nyelvelméletnek ugyanis sokféle bizonyítékkal alátámasztott feltevése (l. pl. Lightfoot 1999), hogy az egyén grammatikája az anyanyelvelsajátítás során, a serdülőkor előtt rögzül. A nyelvet érő idegen hatások a felnőttek mentális nyelvtanát alapjaiban nem módosítják; az anyanyelvüket tanuló gyerekek grammatikájába épülhetnek be abban az esetben, ha eléggé intenzívek, azaz, ha a gyerek lényegében kétnyelvű környezetben nő fel (Bowern 2008).

Ugyanakkor valamely idegennyelvi hatásnak egy adott nyelvközösségben való elterjedéséhez nem szükséges az egész nyelvközösség kétnyelvűsége. Ha egy szűk kétnyelvű réteg nyelvében meghonosodik egy idegen eredetű jelenség, az a nyelvközösség egészében is tovább terjedhet – hiszen az eredeti nyelvváltozatot és a kontaktusváltozatot beszélők is alkothatnak olyan „kétnyelvű” közösségeket, melyekben a beszélők új generációja a kontaktusváltozatot sajátítja el. Magunk is tapasztalhatjuk egyes balkanizmusoknak (például *El kell menjek, Valószínűleg, hogy elment*) az erdélyi

---

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 190–205.

[1] A tanulmány a 78074. sz. OTKA projektum keretében készült. Köszönetet mondok Agyagási Klárának, Károly Lászlónak és Róna-Tas Andrásnak, valamint névtelen lektoraimnak az ótörök adatokért és az ótörökre vonatkozó információkért.

kétnyelvű magyarság nyelvében való meggyökerezését, majd a magyar nyelvterület egészén való elterjedését (l. É. Kiss 2009, 2010).

Írásomban két alapvető magyar grammatikai jelenséggel kapcsolatban is felvetem az ótörök kontaktushatás lehetőségét. A 2–7. pontokban amellett érvelek, hogy az ómagyar összetett igeidők – az általánosan elfogadott nézettel ellentétben – nem a latin igeidők fordítására kialakított mesterséges képződmények, hanem az ősmagyarban ótörök hatásra kialakult természetes fejlemények. A 8. részben a birtokoltságjel kialakulását vezetem vissza ótörök kontaktushatásra.

2. Az ómagyar összetett igealakok kialakulásának sztenderd felfogása

Nyelvtörténeti kézikönyveink, Benkő (1991, 1992) és Kiss–Pusztai (2005) azt sejtetik, hogy *megy vala, ment vala, ment volna* típusú összetett igealakok az ómagyar kori fordításirodalomban létrejött mesterséges alakulatok. Abaffy (1991, 109–110) szerint „a *-t + vala* típusú múlt feltehetőleg a kései ómagyarban alakulhatott ki.” „A *0 + vala* típusú múlt … a névszói, névszói-igei állítmányok mintájára jöhetett létre… Az is lehetséges azonban, hogy a *0 + vala* paradigmasor a *-t + vala* paradigma hatására keletkezett. Eszerint kialakulásuk egymást követte; az előbbi feltevés szerint egymással párhuzamos is lehetett.”[2] Később Abaffy (1992, 157–163) ősmagyar eredetű, belső keletkezésű szerkezeteknek mondja őket, melyek latin hatásra, a latin praeteritum imperfectum és praeteritum perfectum megfelelőiként terjedtek el. Idővel „ezek a szerkezetek automatizálódhattak, s olyankor is élt velük a fordító, amikor a latinban nem praeteritum perfectum volt”. Sárosi (2005, 367–368) még radikálisabban fogalmaz, ugyanakkor állításait semmiféle bizonyítékkal nem támasztja alá: „Az igeidőknek ez a bősége szinte bizonyosan csak az írásbeliséget jellemzi. Egyes igealakok egyértelműen a latin eredetik szó szerinti, mondhatni szolgai fordításainak az eredményei, és használatuk valószínűleg sosem terjedt az írott szövegeken, és azoknak is csak bizonyos típusain túlra. …A latin hatásra visszavezethető, sokféle igeidő nagy része nem vert gyökeret az általános nyelvhasználatban: sokukat már csak mint a kódexirodalomra jellemző modorosságokat, nem szerencsés fordítási megoldásokat tartjuk számon.”

[2] Egy mondattal Bereczki Gábornak az ősmagyar kori török hatást valószínűsítő 1983-as tanulmányára is utal Abaffy, de csupán név nélkül, zárójelben, ezzel érzékeltetve, hogy nem tartja megfontolandónak: „(Egy újabb nézet azt vallja, hogy mindkét összetett múlt a törökökkel való együttélés korában az ősmagyart is érintő areális hatásra honosodott meg nyelvünkben.)” (Abaffy 1991, 110)

3. Érvek a sztenderd álláspont ellen

I. Az ómagyar igealakok nem keletkezhettek a kései ómagyar korban, hiszen már legelső nyelvemlékünkben, a Halotti beszéd és könyörgésben is megtaláljuk mind a befejezett múltat, mind a folyamatos múltat:

(1) a. *es* ***odutta vola*** *neki paradisumut hazoa*
b. *turchucat* ***mige zocoztia vola***

E példák bizonyosan nem grammatikai hapaxok, hiszen az előbbi a befejezett múlt, az utóbbi a folyamatos múlt szokásos jelentését hordozza. Az (1a) alatt idézett mondat befejezett múltban álló igéje a következő tagmondat eseményidejéhez képesti előidejűséget fejez ki – lásd (2a). E mondatok időviszonyait a mai magyarban – lásd (2b) – a *miután* alárendelő kötőszóval érzékeltetnénk:

(2) a. *es odutta vola neki paradisumut hazoa. Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie*.
b. Miután neki adta a Paradicsomot házává, mind a Paradicsomban való gyümölcsöktől mondott neki élnie.

Az (1b) alatti tagmondat a folyamatos múlt időnek a pillanatnyi eseményeket jelölő ún. eredményigékkel szokásos, más nyelvekből is jól ismert jelentését példázza: az adott eseménynek az előkészítő szakasz utáni meghiúsulását fejezi ki. (1b)-ben tehát a folyamatos múlt a *megszakaszt* ige esetében elvárt jelentést hordozza: ’torkukat majdnem megszakasztotta’.

Azt a véleményt, mely szerint a befejezett és a folyamatos múlt csupán fordítói lelemények, az ómagyar grammatikának nem voltak valódi, inherens részei, talán viszonylagos ritkaságuk motiválta. Azonban ezek az igeidők más nyelvekben is ritkák. A mai angol igeidőrendszer sok tekintetben hasonlít az ómagyar igeidőrendszerhez, ugyanúgy tartalmaz egyszerű jelent (pl. *says* – ’mond’), egyszerű multat (*said* ’monda’), befejezett jelent (*has said* ’mondott’), folyamatos múltat (*was saying* ’mond vala’) és befejezett múltat (*had said* ’mondott vala’). Az angol folyamatos és befejezett múlt időnek írott szövegekben való gyakorisága még akkora sincs, mint az ómagyar folyamatos és befejezett múlt idő Abaffy által mért gyakorisága:

(3)

	folyamatos múlt (*mond vala*):	befejezett múlt (*mondott vala*)
ómagyar (Abaffy 1983):	2–16%	4–9%
modern angol (Joos 1964):	2,2%	2%

II. A magyar összetett igeidők nem lehetnek a latin praeteritum imperfectum és perfectum „szó szerinti” fordításai. A latin aktív igeragozásban nincsenek

összetett múlt idők. Az újlatin nyelvek összetett igealakjai sem hasonlítanak a magyarra, hiszen (a mediális igeosztály kivételével) segédigeként nem a létigét, hanem az ómagyar *vall*-nak megfelelő *habere*-t használják, másrészt a személyragot nem a főigéhez, hanem az időjelet hordozó segédigéhez illesztik.

III. Az összetett igeidők nem csak az ómagyar írásbeliséget jellemezték. Jelen vannak középkori leveleinkben – l. Hegedűs–Papp (1993), és máig jelen vannak legarchaikusabb keleti nyelvjárásainkban, köztük az írott nyelvtől legkevésbé érintett csángóban. Egy találomra kiválasztott csángó népköltési gyűjtésben, Szegő 1953-ban lejegyzett, 1988-ban publikált balladaszövegeiben a „sokféle igeidő" mindegyikére találunk példákat:

(4) Befejezett jelen:
Há' ***körülbe vette*** *három fene farkas* (Szegő 1988, 43)
(5) Egyszerű múlt:
S addig ***csalá****, míg* ***elcsalá*** (Szegő 1988, 73)
(6) Befejezetlen múlt:
Az idei borjat szájába ***viszi vala****,*
S e tavali borjat utána ***csalja vala*** (Szegő 1988, 43)
(7) Befejezett múlt:
Elaludtam vala
Álom vize martján (Szegő 1988, 48)

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2013. március 16–17-én középkorú déli csángó adatközlőktől felvett nyelvi anyagban is előfordul valamennyi fenti igeidő. A csángó összetett múlt idők nem román példát követnek, hiszen a román nyelv *habere* típusú segédigét használ, és nem a főigét, hanem a segédigét személyragozza.

IV. Nyilvánvaló ellenérv az ómagyar igeidők grammatikán kívülisége, fordítói csináltsága ellen, hogy egyikük: a befejezett feltételes mód (*mondta volna*) a mai magyar köznyelvben is tovább él múlt idejű feltételes módként.

4. Az ómagyar összetett igealakok típusai

Mielőtt idegen mintára próbálnánk visszavezetni az ómagyar igeidőrendszert, vegyük számba sajátságait! Az alábbi öt igeidővel kell számolnunk:

(8)

Egyszerű jelen:	*mond-unk*	*kér-ünk*
Egyszerű/elbeszélő múlt:	*mond-á-nk*	*kér-é-nk*
Befejezett jelen:	*mond-t-unk*	*kér-t-ünk*
Befejezetlen (folyamatos) múlt:	*mond-unk val-a*	*kér-ünk val-a*
Befejezett múlt:	*mond-t-unk val-a*	*kér-t-ünk val-a*

Korábbi munkámban (É. Kiss 2005) számos érvet felsorakoztattam amellett, hogy az ómagyar igeidőrendszer a világ nyelveiben gyakori, igeidőt és aspektust is jelölő komplex igeidőrendszerek tipikus megnyilvánulása. A befejezetlen aspektus jele az ómagyarban zéró, a befejezett aspektus jele a *-t*. Az aspektusjelet a főige hordozza. A jelen idő jelöletlen, a múlt idő jele az *-á/é*. Aspektusjellel ellátott főige esetén a testes múltidőjelet az időbeli segédigeként használt létige (*vala*) viseli. Az alannyal, illetve tárggyal egyező személyrag a főigéhez járul.

Az egyszerű jelent (pl. *mond*) akkor használja az ómagyar, amikor az eseményidő magába foglalja a beszédidőt, az egyszerű múltat (*monda*) pedig akkor, amikor az eseményidő megelőzi a beszédidőt. Az egyszerű múlt a múltbeli események lineáris elmondásának, a történetmesélésnek az ideje (ezért gyakran elbeszélő múltnak is nevezik). A befejezett jelen (*mondott*) olyan múltbeli események leírására szolgál, melynek eredménye, hatása a beszédidőkor is fennáll. Egy múltbeli eseményt tehát egyszerű múlttal és befejezett jelennel is ki lehetett fejezni – attól függően, hogy az esemény korábbi megtörténtén vagy jelenbeli kihatásán volt a hangsúly. Az alábbi példában ugyanazt az eseményt, Orpha visszafordulását a történet résztvevője és a történet elbeszélője más-más igeidőt használva írja le. Míg a bibliai történetmesélő egy eseménysor elemeként elbeszélő múltban mondja el a történetet, Noemi, a szemtanú Orpha visszafordulásának látható eredményére utalva befejezett jelent használ:

(9) *Orpha megapola ǫ napat &* ***mėǵfordola***
Rvt ėggèsǫlè ǫ napaual Kinç mōda Noemi Ime te rokonod ***mėǵfordolt***
(Bécsi kódex 2.)

A befejezetlen vagy folyamatos múlt egy adott időpontban éppen folyamatban lévő múltbeli események, valamint ismétlődő múltbeli cselekvések leírására szolgál, lásd a (10a,b) alatti példákat. Az eredményigék esetében tapasztalható sajátos jelentését az (1b) alatti példa illusztrálja.

(10) a. *mend* ***czudalyakuala*** *Es* ***halgatyakuala*** *ewtett mykeppen angyalt*
(Jókai-kódex 37)
b. *meni zantalan levelet írtam: kyknek myndenigbe* ***keoneorgeok vala****: es esedezem vala*
(Héderváry Lőrinc levele 1534, in: Hegedűs–Papp 1991, 295)

A befejezett múlt egy adott múltbeli időpontra befejeződött, azaz, egy múltbeli időponthoz képest előidejű eseményt jelöl:

(11) a. *De ez mondót tyztessegben valanak kylemb kylemb herrewlualo sok gewlekezet nemes neppek: kykkewzewt uala nemynemew tusciabely vr ygen kazdag es nemes : ky czudakert kyket zent fferenczrewl*

hallottuala *nagy ayoytatossagot ew hozzaya* ***fogadottuala*** *: es zent ferenczet lattny es hallany ygen kyuannyauala*

(Jókai-kódex 37)

b. *En Thiztelendo vram, ez may napon prior Ide* ***iwth vala*** *vramhaz es ottan el mene mihelen ebellek*

(Jakap prépost levele 1492, in: Hegedűs–Papp 1991, 13)

5. Hasonló összetett igealakok a nyugati ótörökben

Az obi-ugor nyelvekben nincsenek összetett igealakok, mint ahogy a többi uráli nyelv jó részében sem – ezért valószínűnek látszik, hogy az ugor alapnyelvből is hiányoztak, és az ősmagyarban jelentek meg új fejleményként. Kialakulásukban azoknak a nyugati ótörök (másként bolgár-török) népeknek a nyelvi hatása játszhatott szerepet, melyekkel a magyarok a VII–VIII. században intenzív kapcsolatba kerültek. Mint Erdal ótörök grammatikájából (2004, 244–246) megtudjuk, az ótörök olyan szerkezetű múlt idejű igealakokat is használt, mint az ómagyar, melyekben tehát az aspektusjelet és személyragot a lexikális ige, az idő- vagy módjelet pedig az ezt követő létige viselte. Ime egy befejezett múlt idejű ótörök igealak. Valójában mind a főigéhez, mind a segédigéhez ugyanaz a *-di* toldalék kapcsolódik, és Erdal ezt mindkétszer múltidőjelként glosszázza. Szövegmagyarázatából azonban kitűnik, hogy a két *-di* eltérő funkciójú; a segédige toldaléka a múlt időt jelöli, a főige *-di* toldaléka pedig egy referenciaponthoz képesti előidejűséget fejez ki, azaz, Erdal szóhasználatában a taxis – lényegében a befejezett aspektus – jelölője.

(12)	*öŋdün*	*sözlä*	*-di*	*är*	*-di*	(Erdal 2004, 245)
	korábban	mond	-MÚLT	LÉTIGE	-MÚLT	
	’korábban mondotta vala’					

Míg a fenti példában a zéró egyes szám 3. személyű személyrag kapcsolódási helye nem látszik, az alábbi példa tanúsága szerint a személyjel az aspektusjelet viselő főigéhez, nem pedig az idő- vagy módjelet viselő segédigéhez járult. A (13) alatti, befejezett főigéből és feltételes módú segédigéből álló ótörök igealak a ma múlt idejű feltételes módúnak nevezett (történetileg befejezett feltételes módú) magyar igealak pontos megfelelője.[3]

(13)	*te*	*di*	*-miz*	*är*	*-sär*	(Chuastuanift)
	mond	-MÚLT	-T/1	LÉTIGE	-FELT.MÓD	
	’mondottuk volna’					

[3] Erdal (2004) olyan példákat is idéz, melyekben a melléknévi vagy határozói igenévhez járuló létige viseli a személyragot (melyek szerkezete tehát a *támadók vagyunk, védve vagyunk* igeneves kifejezések szerkezetének felel meg). A magyar összetett igealakoknak ezek nem szolgálhattak mintául.

Mint Károly László felhívta rá figyelmemet, a (12)–(13) alatti igealakok a IX–XIII. századi, nagyobb terjedelmű ótörök korpuszokból adatolhatók. Azonban – tekintve az ótörök–ősmagyar érintkezés idejéből származó ótörök feliratok csekély mennyiségét és sajátos műfaját (mintegy 200 feliratról, túlnyomó részt sírfeliratról van szó – l. Erdal 2004, 7) – az a tény, hogy a fennmaradt ótörök adatok a török–magyar kontaktus koránál későbbiek, nem zárja ki, hogy a (12)–(13) alatt bemutatott ótörök igealakok korábban, a VII–VIII. században is léteztek.

A feltételezett ótörök hatást további párhuzamok is bizonyítják. Bereczki (1983) mutatott rá, hogy a Volga–Káma vidékén ezer éve együtt élő török és finnugor népek: a nyugati ótörök mai leszármazottja, a csuvas, továbbá a tatár, valamint a finnugor mari, udmurt és komi számos ótörök jellegzetességet őriznek. E nyelvek összetett igeidőiben, melyekben a főige hordozza a személyragot, a segédigéhez csak időjel járul, szintén a nyugati ótörökből fennmaradt, illetve onnan átvett igeidők élnek tovább. Vessük össze a (14–16) alatti példapárokban igealakjait! A (b) alatti, a létigével összetett igealakot alkotó főige minden esetben ugyanazt a személyragot viseli, mint az (a) alatti egyszerű igealak:

(14) Tatár
a. *aldəm* ’vevék’
b. *aldəm idĕ* ’vevék vala’

(15) Mari
a. *tolənam* ’jöttem’
b. *tolənam əl’e* ’jöttem vala’

(16) Udmurt
a. *mịniśkem* ’mentem’
b. *mịniśkem val* ’mentem vala’

Az alábbi példapár azt illusztrálja, hogy az összetett igealakokban a beszédidőhöz képesti előidejűséget, azaz a múlt időt az invariáns segédige, a cselekvés belső időszerkezetét, azaz az aspektust pedig a személyragozott főige jelöli:

(17) Komi
a. *muna vęli* ’megyek vala’
b. *munęma vęli* ’mentem vala’

A nyugati ótörököt tovább örökítő csuvasban a segédige a főige+személyrag komplexumhoz agglutinálódott, de a morfémák sorrendje változatlan maradt,

azaz, a személyrag a toldalékbokor közepére került (l. Bereczki i.m. és *Chuvash Manual*):

(18) *kalarăm* ’mondék’
kalasattăm-ččă ’mondék vala’

(A segédigének a személyragos főigéhez való agglutinációja az ómagyarban is megindulhatott, hiszen a kódexek scriptorai a főigét és a segédigét gyakran egy szónak érezték és egybeírták, amint ezt a (10) alatti Jókai-kódex-beli példa tanúsítja.)

6. Hogyan történhetett az átvétel?

Az ótörök befejezett múlt idejű szerkezet morfológiai felépítése hasonlít a (19) alatti *-t* képzős személyragozott igenevet tartalmazó kifejezés felépítéséhez. Az ugor korból örökölt *-t* képzős személyragos igenév az ómagyarban igen gyakori volt – lásd a Halotti beszéd *choltat* igealakját. Lehetséges, hogy az ótörök–magyar érintkezés idején az ótörök ige és a magyar igenév toldaléka hangzásában is közel állt egymáshoz (az Erdal azonosította *-di* toldalék a csuvasban *t* múltidőjelként él tovább (Bereczki 1983a)).

(19) *(Egy ideig)* *nyugtom vala*
nyugtod vala
nyugta vala
nyugtunk vala
nyugtotok vala
nyugtuk vala

E paradigmának a török ’nyugodtam vala, nyugodtál vala’ típusú véges befejezett múlt idő paradigmájával való szerkezeti hasonlósága oda vezethetett, hogy a magyar beszélők az igeneves paradigmát is török mintára, véges paradigmaként elemezték, azaz, a *-t* igenévképzőt *-t* befejezettségjelként elemezték újra. Ezt a lépést a paradigma két irányban való analógiás kiterjesztése követte. Az egyik új fejlemény a paradigmában a befejezett aspektusú véges igének befejezetlen véges igével való felcserélése, azaz, a folyamatos múlt kialakítása lehetett. Másrészt a befejezett múlt idejű paradigma létrejötte a *-t* aspektusjel elvonását, azaz, a befejezett jelen idejű paradigma kialakítását is lehetővé tette:

(20) *mentem vala* (személyragos igenév + létige)

↓

újraelemzés: *mentem vala* (személyragos befejezett ige + múlt idejű segédige)

↙ ↘

analógiás kiterjesztés: *megyek vala* (személyragos befejezetlen ige + múlt idejű segédige)

elvonás: *mentem* (személyragos befejezett ige)

7. A magyar–permi azonosság kérdése

A Bereczkitől (1983, 218–222) idézett (14–18) alatti példák tanúsága szerint az ómagyar mellett az udmurt, komi, mari, sőt, részben a mordvin összetett igealakok is az ótörök mintát követik, és e nyelvek is ugyanazt a finnugor eredetű létigét használják idő-, illetve módjelhordozóként, mint az ómagyar. Pontosabban e nyelvek (a török nyelvekhez hasonlóan) külön paradigmákat alkalmaznak arra az esetre, amikor a beszélő szemtanúja volt egy eseménynek, és arra az esetre, amikor csak közvetve szerzett tudomást róla. A szemtanúsági paradigmák Bereczki szerint – az ótörök és az ómagyar igealakokhoz hasonlóan – véges ragozott igéből és időjelet viselő létigéből állnak, a nem-szemtanúsági paradigmák pedig – a finnugor előzményekhez hasonlóan – személyragozott igenévből és időjeles létigéből. A megfelelő udmurt és ómagyar igealakok esetében gyakran nemcsak a szerkezet, hanem a morfémák anyaga is azonos:

(21)	ómagyar:	udmurt (l. Winkler 2001):
Infinitivus:	*men-ni*	*mini-ni*
Jelen:	*megy-ek*	*mini-śko*
Befejezetlen múlt:	*megy-ek vala*	*mini-śko val*
Befejezett múlt:	*men-t-em vala*	*min-em val*

Bereczki (1983) és Róna-Tas (1996) álláspontja szerint a magyar–permi–mari párhuzam nem direkt érintkezés eredménye, hanem független permi–bolgár-török, mari–bolgár-török, illetve magyar–bolgár-török kapcsolatok következménye. A magyar–bolgár-török érintkezés színhelye Etelköz, ideje a VII–VIII. század. A permi népek és a marik viszont a VIII. századtól a Volga–Káma vidékén kerültek erős bolgár-török befolyás alá. E finnugor népek a magyarhoz hasonlóan számos különféle személyragozható igenevet hoztak magukkal az uráli alapnyelvből, melyek egy része a létigével is képes volt összetett állítmányt alkotni. Az időt és aspektust is kifejező bolgár-török mintájú összetett igealakok kialakulása esetükben is a személyragos igenevek véges igévé való újraelemzésével kezdődhetett.

Összefoglalva az elmondottakat: míg az ómagyar összetett igealakok általánosan elfogadott latin eredeztetése mellett nem szólnak bizonyítékok, az ótörök kontaktushatást empirikus érvek támasztják alá. A nyugati ótörökben

ugyanolyan szerkezetű, aspektust és időjelet, illetve módot jelölő összetett igealakokat találunk, mint az ómagyarban. Az uráli nyelvek közül csak azokban a nyelvekben vannak ilyen felépítésű igei paradigmák, melyek tartósan nyugati ótörök törzsekkel kerültek szoros kapcsolatba. Az összetett igealakok kialakulását bizonyára elősegítette, hogy az uráli nyelvek bővelkedtek személyragozott igenevekben, melyek némelyike a létigével is össze tudott kapcsolódni. Ugyanakkor az a tény, hogy az ótörökkel kapcsolatba nem kerülő uráli nyelvekben ezekből az igeneves szerkezetekből nem lettek összetett igeidők, azt mutatja, hogy az összetett igeidők kialakulásához az uráli igeneves szerkezetek mellett török hatásra is szükség volt.

8. A birtokoltságjel

Az obi-ugor nyelvekben lexikális NP képviselte birtokos esetén a birtokviszonyt általában a birtokos és a birtokszó egymás mellé helyezése jelzi; toldalék sem a birtokoson, sem a birtokszón nincs (Nikolaeva 1999, 52; Honti 2007; Bíró 2004). Számos más finnugor nyelvre is ez a jellemző. Ha viszont a birtokos személyes névmás, akkor a birtokszón a (többnyire rejtve maradó) birtokos személyét és számát jelző személyrag jelenik meg (Nikolaeva 1999, 12).[4] Vessük össze a (22a és (22b) alatti hanti példákat:

(22) a. *Juwan xot*
Iván ház
’Iván háza’
b. (*lŭw*) *xot-əl*
ő ház-SG3
’az ő háza’ (Nikolaeva 1999, 52)

A birtokszó olykor lexikális birtokos esetén is visel személyragot, ilyenkor azonban olyan ún. külső birtokosról van szó, mely topik szerepű önálló bővítményként funkcionál, mely tehát a birtokszóval nem alkot szerkezetet (l. Nikolaeva 2013; Honti 2007, 37). A birtokszón megjelenő egyeztetést feltehetőleg ilyen esetben is egy rejtett névmási belső birtokos váltja ki, mely koreferens a külső lexikális birtokossal. Például:

(23) *Juwan molxatl ampal xals*
Iván tegnap kutyá-ja halt
’Ivánnak$_i$ tegnap meghalt a(z ő$_i$) kutyája.’

[4] Az akadémiai nyelvtanok: a *Mai magyar nyelv rendszere* (Tompa szerk. 1961-62) és a *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (Kiefer szerk. 2000) szóhasználatát követve nem a ’birtokos személyjel’, hanem a ’birtokos személyrag’ terminust használom.

A birtokszón lexikális birtokos esetén is kötelezően megjelenő toldalék[5] elsősorban a törökségi nyelvekre jellemző, de az ótörökkel közeli kapcsolatba került Volga-Káma vidéki finnugor nyelvekben és a magyarban is megtalálható. Beke (1914–15, 21–27), Rédei (1980, 86) (mindkettőt idézi Honti 2007, 42–43), továbbá Bereczki (i.m.) ezt ótörök hatásnak tulajdonítja. Honti (2007, 43) viszont úgy véli, hogy az *Iván háza* típusú magyar szerkezet belső fejlemény, nem idegen minta átvétele, bár nem zárja ki az ótörök stimuláló hatását sem. Honti Fokossal ért egyet, aki szerint az *apám háza* féle szerkezetek az *ő háza* féle szerkezetek mintájára alakultak (Fokos 1939, 16).

Valójában azonban az *apám háza*, és különösen az *apámék háza*, *rokonok háza* szerkesztésmódja közelebb áll a hasonló ótörök birtokos szerkezetek felépítéséhez, mint az *ő háza, ő házuk* szerkesztésmódjához. Az ótörök birtokos szerkezetre ugyanis nemcsak az jellemző, hogy, a birtokszót mind névmási, mind lexikális birtokos esetén a birtokosra utaló toldalékkal kellett ellátni, hanem az is, hogy a 3. személyű toldalékot nem kellett számban egyeztetni a birtokossal. A birtokszó, mint Erdal (i.m. 160–164) kimutatja, mind egyes, mind többes szám 3. személyű birtokos esetén *-(s)I* (esetragok előtt *(s)I(n)*) birtokos személyragot viselt. A birtokszó ótörök *-(s)I* toldaléka a mai csuvasban *-ə*-ként (a tatárban pedig *-ä*-ként) él tovább, és továbbra is egyes és többes számú birtokossal is használatos (Bereczki i.m. 214) – amint ezt az egyes számú birtokost tartalmazó (24a) és a többes számú birtokost tartalmazó (24b) birtokszavának hasonló toldaléka tanúsítja. A birtokos az ótörökben is és a mai csuvasban és tatárban is genitivusban áll. Pl.:

(24) a. csuvas: *Pitərpur-ăn purlăχ- ĕ*
Pétervár-GEN gazdaság-BIRT
’Pétervár gazdasága’

b. tatár: *baškŏrtlar-näŋ atlar-ä*
baskírok-GEN lovak-BIRT
’a baskírok lovai’

Az ótörökhöz hasonlóan a lexikális birtokos birtokszavának toldaléka a magyarban sem egyezik számban a birtokossal. Míg tehát az egyes szám 3. személyű és a többes szám 3. személyű névmási birtokos eltérő egyeztetést vált ki (25a), lexikális birtokos esetén a birtokszó toldaléka mindig *-(j)a/(j)e*, akár egy, akár több birtokosról van szó (25b):

(25) a. *a(z ő) kalap-**ja** – a(z ő) kalap-**juk***
b. *a fiú kalap-**ja** – a fiúk kalap-**ja***

[5] Ezt a szerkezetet Honti (2007) és mások izafet szerkezetként említik.

A korai ősmagyar minden bizonnyal az ugor alapnyelvre jellemző szerkesztésmódot örökölte: a többnyire rejtve maradó névmási birtokos esetén a birtokszó a névmással egyező személyragot viselt, lexikális birtokos esetén viszont a birtokszó jelöletlen maradt. (Az utóbbi típusú, jelöletlen birtokost és jelöletlen birtokszót tartalmazó szerkezetet a *háztető, gyerekkéz* típusú összetételek példázzák.) Valamikor az ősmagyar kor folyamán azonban lexikális birtokos esetén is megjelent, sőt kötelezővé vált a birtokszón a birtokoltságot jelölő morféma – amint erről számos korai szórványemlékünk tanúskodik (l. pl. *petre zena-ia* 'Petre széná-ja' (Tihanyi Alapítólevél)). Az a tény, hogy a birtokszón lexikális birtokos esetén megjelenő *-(j)a/(j)e* toldalék nem egyezik számban a birtokossal, arra utal, hogy az ősmagyar nem a rejtett névmási birtokost azonosító személyragozási paradigmát terjesztette ki a lexikális birtokos esetére is, hanem ótörök mintára egy szám tekintetében alulspecifikált 3. személyű toldalékkal kezdte jelölni a birtokos szerkezet alaptagján a birtokviszonyt. Az eredetileg egyes szám 3. személyű birtokos személyragként funkcionáló *-(j)a/(j)e* tehát a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetben általános birtokoltságjellé (másként birtokviszonyjellé vagy általános birtoklásjelölővé)[6] vált.

A *-(j)a/(j)e* birtokoltságjellé való átértelmezése a birtokos személyragozási paradigmát is átalakította. A *-(j)a/(j)e* a névmási birtokossal egyező paradigmában is birtokoltságjelként kezdett viselkedni; az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag szerepét (mint ahogy az alanyi ragozású igei paradigmában is) a zéró vette át (l. Melcsuk 1965, Rebrus 2000, Bartos 2000, Kiefer 2000). Ez elsősorban több birtok esetén szembetűnő, amikor is a *-(j)a/(j)e* birtokoltságjel a birtoktöbbesítőjel előtt áll, a személyragok pedig követik a birtoktöbbesítő *-i*-t:

(26) *kalap-**ja**-i-m* *kalap-**ja**-i-nk*
*kalap-**ja**-i-d* *kalap-**ja**-i-tok*
*kalap-**ja**-i-Ø* *kalap-**ja**-i-k*

Egyes számú birtok esetén a birtokviszonyjel egyes és többes szám 3. személyben különül el a birtokos személyragtól:

(27) *kalap-**ja**-Ø* *kalap-**j**-uk*

Egyes és többes szám 1. és 2. személyben a birtokviszonyjel és a birtokos személyrag fuzionál – l. Kiefer (2000, 590–598), Bartos (2000, 674–683), Rebrus (2000, 776–777, 922–931).[7]

---

[6] A birtokoltságjel Bartos (2000), a birtokviszonyjel Kiefer (2000), az általános birtoklásjelölő pedig Rebrus (2000) terminusa.

[7] Bartos (2000, 679) szellemes érvvel bizonyítja, hogy a *fiú kalapja* és az *ő kalapja* szerkezetekben az alaptag felépítése épp úgy különbözik, mint *a fiúk kalapja* és az *ő kalapjuk* szerkezetben, ahol a

A magyar birtokos szerkezetben végbement fenti változás: a birtokszón lexikális birtokos esetén is kiteendő, a birtokos számától független birtokoltságjel megjelenése az ótörök hatásnak kitett többi uráli nyelvben is megfigyelhető – és csak az ótörök hatásnak kitett uráli nyelvekben figyelhető meg. Például, mint Bereczki rámutatott (i.m. 214), az alábbi udmurt mondatban egyes számú birtokosra, a komi mondatban többes számú birtokosra utal a birtokszó invariáns *-iz,* illetve *-is* toldaléka.

(28) a. udmurt: *tirlen nịd-iz* 'a fejsze nyele'
b. komi: *saldatjoslẹn jurjas-ịs* 'a katonák feje'

Az udmurt, a komi, a mari és a mordvin a genitivusi esetet, sőt magát a genitivusragot is átvette a törökből. Az, hogy a magyar dativusragos birtokos is ótörök hatásra alakult volna ki, kevésbé valószínű (Honti (2007) is kizárja ennek lehetőségét). A *-nak/nek* ragos birtokos minden bizonnyal külső birtokosként került be a magyar mondatba, azaz, olyan önálló igevonzatként, mely a mondatban leírt esemény valamely szereplőjének birtokosát az esemény érintettjeként is megnevezi. A korai ómagyar szövegek bővelkednek olyan példákban, melyekben a dativusragot viselő birtokos nem alkot egy összetevőt a birtokszóval (29a), és amelyekben a dativusragos külső birtokoson kívül egy névmási belső birtokos is szerepel (29b).[8]

(29) a. *Es* ***oz gimilsnek*** *vvl keseruv uola* ***vize*** (Halotti beszéd)
b. *Es micor èz fekọt* (feküdt) *uolna* ***iesusnac*** [***ọ mèl'l'erè***]
(Müncheni kódex 100rb)

A tipológiai irodalom (Haspelmath 1999) szerint bár a külső birtokos gyakori a világ nyelveiben, a dativusban álló külső birtokos csak Közép- és Dél-Európára jellemző areális jelenség, mely kelet-nyugati irányban az orosz nyelvterülettől az Atlanti-óceánig, észak-déli irányban pedig a litván, lengyel, német nyelvterülettől a Földközi-tengerig terjed. Minthogy első nyelvemlékeinkben

---

kalap+ja szótőből és birtokoltságjelből, a *kalap+j+uk* szótőből, birtokoltságjelből és személyragból áll. Azaz, míg *a fiú kalapja* szerkezet alaptagja szintén csak szótövet és birtokoltságjelet tartalmaz, *az ő kalapja* szerkezet alaptagja *Ø* egyes szám 3. személyű személyragot is visel. Mint Bartos rámutat, e személyrag következtében az (ii) alatti mondatban konfliktus lép fel a koordinált 3. személyű birtokos és a birtokszó 1. személyű személyragja között. (i) azért elfogadhatóbb, mert a koordinált kifejezések közül csak az egyeztetést kiváltó egyes szám 1 személyű névmásnak van személyjegye.

(i) ??*Ez itt a Péter és az én házam.*
(ii) **Ez itt az ő és az én házam.*

[8] A *-nak/nek* ragos külső birtokos az ómagyar kor folyamán belső birtokosként is újraelemződött, de a külső birtokosként való használat lehetősége is megmaradt.

már jelen van, szláv hatásra kerülhetett nyelvünkbe – talán a honfoglalás utáni első évszázadokban.[9]

Összefoglalva az elmondottakat: a magyar birtokos szerkezet az ősmagyar korban több olyan sajátságot is felvett, mely az ótörök nyelvre és a csuvasra jellemző. A birtokszón lexikális birtokos esetén is megjelent az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag. Mint az ótörökben is, az egyes szám 3. személyre utaló toldalékot használták többes számú lexikális birtokos esetén is – minek következtében a magyar *-(j)a/(j)e* toldalék elveszítette birtokos személyrag szerepét, és birtokoltságjellé értelmeződött át. Az is az ótörök nyelvtan befolyását valószínűsíti, hogy az uráli nyelvek közül a magyaron kívül csak azokban mentek végbe hasonló folyamatok, melyek a Volga–Káma vidékén egy évezrede török népekkel élnek együtt.

9. Összefoglalás

Az ótörök–ősmagyar kontaktus nemcsak a magyar szókincsben hagyott nyomot, hanem a magyar grammatikában is. Az ómagyar korra jellemző, legarchaikusabb nyelvjárásainkban és a múlt idejű feltételes módban máig tovább élő, az aspektust is jelölő komplex igeidőrendszer ótörök hatásra jött létre az ősmagyar korban. Előzménye az ugor alapnyelvből örökölt létigével kombinálódó *-t* képzős személyragos igenév lehetett, mely ótörök mintára befejezett múlt idejű véges igeként elemződött újra. A folyamatos múlt összetett igealakjai, valamint a *-t* jeles befejezett jelen paradigmája a befejezett múlt paradigmájának analógiás kiterjesztésével alakulhattak ki – ótörök párhuzamoktól támogatva.

Ótörök hatást mutat a birtokoltságjel vagy birtokviszonyjel kialakulása is. Az ugor korból örökölt birtokos szerkezet alaptagja lexikális birtokos esetén jelöletlen volt; csak a névmási birtokost jelölte a birtokszón megjelenő birtokos személyrag. Az ősmagyar korban az egyes szám 3. személyű névmási birtokosra utaló *-ja/je* toldalék ótörök mintára a birtokos számával nem egyező invariáns birtokoltságjellé alakult át; az egyes szám 3. személyű névmási birtokossal egyező birtokos személyrag szerepét a zéró vette át.

---

[9] Egy Bárczitól (1962, 167) származó nézet szerint a dativusragos birtokos belső fejlődés eredménye: ”Olyan mondatokból kell kiindulni, melyekben mind a részes határozói, mind a birtokos jelzői értelmezés lehetséges, anélkül, hogy a mondat jelentése lényegesen megváltoznék; például *visszaadta az anyának a lányát, elküldte a fiának a könyveit* stb. Ezek érthetők úgy, hogy ’az anyának visszaadta a lányát, a fiának elküldte a könyveit’, de úgy is, hogy ’az anya lányát visszaadta, a fiú könyveit elküldte’.” Ebből azonban nem következik, hogy miért épp a dativus értelmeződött át a birtokos ragjává, hiszen a birtokos szerkezetek elé adessivusi, instrumentalisi vagy éppen inessivusi bővítmény is kerülhetett a mondatban. A Bárczi feltételezte úton a *visszaküldte az anyához lányát, megcsináltatta a fiúval feladatait, megöntözte a kertben rózsáit* szerkezetekből is létrejöhettek volna *az anyához lánya, a fiúval feladatai, a kertben rózsái* típusú birtokos szerkezetek.

Hivatkozások

Abaffy Erzsébet 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyare igeragozásban. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 113–179. Budapest, Tankönyvkiadó.

Abaffy Ezsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei,* 104–121. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Abaffy Ezsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika,* 120–183. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 653–762. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bereczki Gábor 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 207–237. Budapest, Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bíró Bernadett 2004. Cselekvésnevek a vogulban. A nominalizációs skálán való elhelyezés problémái. In: Ágostonné Sághy Mária (szerk.) *LingDok 3. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATE Press, Szeged, 7–19.

Bowern, Claire 2005. Syntactic change and syntactic borrowing in generative grammar. In: Ferraresi, Gisella és Maria Goldbach (szerk.) *Principles of Syntactic Reconstruction*, 187–216. Amsterdam, John Benjamins.

Chuastuanift, http://vatec2.fkidg1.unifrankfurt.de/vatecasp/Chuastuanift_%28Berlin%29.htm#134309

Chuvash Manual http://en.chuvash.org/e/43687576617368206d616e75616c

É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101, 420–435.

É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológi*a, 213–231. Piliscsaba, PPKE BTK.

É. Kiss Katalin 2010. Valószínűleg, hogy román kontaktushatás. In: É Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia*, 223–238. Piliscsaba, PPKE BTK.

Erdal, Marcel 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill.

Fokos Dávid 1939. Finnugor–török mondattani egyezések. *Magyar Nyelvőr* 68, 13–19.

Haspelmath, Martin 1999. External possession in a European areal perspective. In: Doris L. Payne–Immanuel Barshi (szerk.) *External Possession*, 109–136. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.

Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Honti László 2007. A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. *Nyelvtudományi Közlemények* 104, 7–56.
Joos, M. 1964. *The English Verb. Forms and Meanings*. Madison, University of Wisconsin Press.
Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 569–619. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kiss Jenő, Pusztai Ferenc 2005. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris.
Lightfoot, David 1999. *The development of language: Acquisition, change and evolution.* Oxford, Blackwell.
Melcsuk, Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 264–275.
Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. Languages of the World 305. LINCOM EUROPA.
Nikolaeva, Irina 2013. Two types of possessors. A PPKE BTK 2013. április 27–28-i Khanty Syntax műhelykonferenciáján tartott előadás kiosztmánya.
Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 763–948. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, Balassi Kiadó.
Sárosi Zsófia 2005. Morfématörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*, 129–172; 352–371. Budapest, Osiris Kiadó.
Szegő Júlia 1988. *Ismeretlen moldvai nótafák*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
Tompa József (szerk.) 1961–62. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Winkler, Eberhard 2001. *Udmurt*. Languages of the World 212.LINCOM EUROPA.

A nyelvtörténeti példák forrásai:
A Tihanyi Apátság alapítólevele 1055. In: Molnár József, Simon Györgyi (szerk.) *Magyar nyelvemlékek*, 17. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.
Jókai-kódex 1370/1448. Szerk. P. Balázs János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
Bécsi codex 1416–1435/1450. Szerk. Mészöly Gedeon. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916.
Müncheni kódex 1416–35/1466. Szerk. Nyíri Antal. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

É. Kiss Katalin
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Elméleti Nyelvészeti Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet
ekiss@nytud.hu